

Marita Brčić Kuljiš

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Poljička cesta 35, HR–21000 Split
mbrccic@ffst.hr

Smrt multikulturalizma i život Mediterana

Sažetak

Već se duže vrijeme govori o neuspjehu multikulturalizma. Štoviše, izjave su vodećih europskih političara zapravo potvrdile ono u što se sumnjalo. Kada to postane stav država članica zajednice koja svojim temeljnim dokumentima zagovara 'jednakost u različitosti', to postaje zabrinjavajuće. Kao antitezu neuspjehu odnosno smrti multikulturalizma stavljamo život Mediterana, iz više razloga. Prvi je razlog taj što se za Mediteran uvijek konstatira multikulturalnost. Mediteran je po sebi multikulturalan i on je rasadište kulturnog pluralizma u Zapadnoj Europi. Drugi je razlog mediteranska ruta kojom veliki broj imigranata pokušava doći u Europsku uniju, upravo sada kada je ona proglasila neuspjeh multikulturalizma. Odnos između Europske unije i Mediterana povijesno je duboko složen. Duboko povezan i duboko razdvojen. U ovom ćemo se radu dotaknuti samo djelića tog složenog odnosa.

Ključne riječi

Europska unija, multikulturalizam, multikulturalnost, Mediteran, smrt multikulturalizma, politika multikulturalizma

Uvod

Prije nego što analiziramo razloge proglašenja neuspjeha odnosno *smrti* multikulturalizma u Europskoj uniji, potrebno je pojasniti što je uopće *multikulturalizam*. Kada govorimo o multikulturalizmu, u obzir se mora uzeti da multikulturalizam u sebi sadržava minimalno dvije dimenzije: multikulturalizam kao živuće iskustvo različitosti (multikulturalnost)¹ i multikulturalizam kao politička doktrina.² Prva dimenzija ima dugu povijest i postoji od prvih pojava ljudske kulture odnosno susreta različitih kultura. Pojava je takvog multikulturalizma prvenstveno posljedica masovnih migracija, a tek se kasnije povezuje s konceptom otvorenog društva, otvorenih granica, ali i otvorenih umova. Po Johnu Rawlsu, američkom filozofu, (kulturni) pluralizam rezultat je djelovanja slobodnog ljudskog uma pod slobodnim institucijama.³

Praksa podržavanja ili odbacivanja kulturnog pluralizma mijenjala se tijekom vremena. Do 1960. godine na Zapadu se primjenjivao asimilacionistički model. Od svih se useljenika očekivalo da odbace svoje posebno naslijeđe i potpuno asimiliraju u društvo u koje su se uselili. Asimilacija se smatrala bitnom za političku stabilnost, a još je dodatno i racionalizirana etnocentričnim

1

Charles Westin predložio je korištenje termina *multikulturalizam* za normativne, programske pristupe, a termin *multikulturalnost* za empirijske uvjete kulturne pluralnosti. Navedeno prema: Milan Mesić, *Multikulturalizam*, Školska knjiga, Zagreb 2006.

2

Kenan Malik, *Multiculturalism and Its Discontents*, Seagull Books, London 2013., str. 6–7.

3

John Rawls, *Politički liberalizam*, prev. Filip Grgić, Kružak, Zagreb 2000., str. 53.

podcjenjivanjem drugih kultura.⁴ Međutim, od 1970. godine, jačanjem društvenih pokreta i civilnog društva koji traže uvažavanje i priznavanje kulturnih različitosti, asimilacionistički model postepeno se odbacuje, a zamjenjuje ga multikulturalizam. U tom periodu dolazi do politizacije multikulturalnosti odnosno do uspostavljanja multikulturalizma. Multikulturalizam kao politička ideologija nastoji inkorporirati etničke razlike u opću društvenu strukturu.⁵ Ta opća društvena struktura predstavlja skup političkih prava i dužnosti potrebnih za formiranje političkog identiteta koji je, za razliku od kulturološkog, trebao biti prihvatljiv svima. Nathan Glazer tako navodi da su imigranti dolaskom u Ameriku željeli postati Amerikanci.⁶ Amerikanci u političkom smislu. Takva vrsta političkog identiteta osiguravala je realizaciju multikulturene politike koja je osiguravala priznavanje i vidljivost kulturnih razlika unutar jedne države. Multikulturalizam se, stoga, može shvatiti i kao forma integracije koja najbolje ispunjava normativne uvjete jednakosti građana.⁷ Formaliziran kao politička ideologija, multikulturalizam, kako možemo zaključiti, postaje trend te na određen način postaje i politička meta-kultura Zapadnog svijeta.

U uvodnom dijelu svog djela *Multikulturalno građanstvo*, Kymlicka navodi kako je multikulturalizam izložen izazovima upravo iz razloga što multikulturalizam označava mnoštvo različitih oblika kulturnog pluralizma, od kojih svaki pruža vlastiti izazov. Kako on navodi, postoje razne vrste načina na koje se manjine inkorporiraju u političke zajednice, od pokoravanja i kolonizacije u prošlosti, do dobrovoljnog useljavanja pojedinaca i obitelji u novije vrijeme.⁸ Ako govorimo iz današnje perspektive, onda tome svakako moramo pridodati i prisilno iseljavanje/useljavanje migranata, pogotovo u zemlje Europske unije, ali i u ostale zemlje. Upravo ti različiti modeli useljavanja, kako navodi Kymlicka, utječu na to kakvu vrstu odnosa manjinske skupine žele sa širim društvom.⁹ Naravno, osim njihovih »želja« treba uzeti u obzir i kakav ih politički diskurs dočekuje u državama u koje su imigrirali. To je posebno značajno u državama Europe, odnosno u našem kontekstu Europske unije, s obzirom na pojam nacionalne države koji je u tim državama prisutan. Iako su zemlje Europe prvenstveno bile zemlje s velikim brojem emigranata, situacija se nakon II. svjetskog rata drastično promijenila, uzrokovana započetim procesom useljavanja u vidu potrebe za radnom snagom ili useljavanja iz prijašnjih kolonija.

Kada je na Zapadu (Sjedinjene Američke Države, Kanada) multikulturalizam postao standardna (meta)politika, ona se kao oblik političkog standarda liberalno demokratskih uređenja preslikala na zemlje europskog Zapada.¹⁰ To je na određen način postalo i službeno kada je 2000. godine Europska unija ideju *unity in diversity* uzela kao svoju temeljnu poruku.¹¹ Desetak godina kasnije, Angela Merkel, David Cameron i Nicolas Sarkozy, tada najvažniji europski političari, javno su objavili kako *projekt multikulturalizma* u njihovim državama nije uspio.¹²

U nastavku rada pokušat ćemo pojasniti razloge neuspjeha multikulturalizma u Europskoj uniji, a posebnu ćemo pažnju usmjeriti na analizu odnosa između Europske unije i Mediterana u kontekstu neuspjeha multikulturalizma.

Slučaj multikulturalizma u Europskoj uniji

Multikulturalizam, kako smo donekle i vidjeli, može značiti različite stvari, ali se taj pojam u europskom kontekstu, kako navodi Chin, često koristio i kao svojevrsna prečica za širu raspravu o problemu različitosti.¹³

Kada se Europska unija oblikovala kao ekonomskopolitički konstrukt vođen idealima liberalizma i demokracije, spremno je za svoju parolu uzela *ujedinjeni u različitosti* (*unity in diversity*). Ta multikulturalna ideja počiva na »konstruktivističkoj dvosmislenosti« koja je trebala omogućiti Europskoj uniji da bude prihvatljiva za sve.¹⁴ Vjerojatno i da ona može prihvaćati sve. Međutim, već je sama koncepcija Europske unije ukazivala na tenzije između europskog i nacionalnog, između individue i zajednice.¹⁵

Europska unija je, dakle, izgrađena na inherentnoj multikulturalnoj ideji *ujedinjeni u različitosti* koja počiva na promicanju kulturne različitosti unutar svojih »granica«, a države članice unutar svojih granica. Multikulturalizam se, kao prihvaćanje i valoriziranje različitosti u kontekstu političke jednakosti, smatrao krucijalnim dijelom svake suvremene (liberalno)demokratske teorije i (liberalno-)demokratske zajednice. Naravno, treba napomenuti kako je multikulturalizam niti isključivo liberalna ideja, niti rezultat liberalizma.¹⁶ B. Parekh tako govori o postojanju multikulturalizma u Osmanskom carstvu, poznatom kao model *millet*. Taj model dopušta da određene skupine unutar države/carstva zadrže svoju kulturnu autonomiju.¹⁷ Gledajući iz suvremene perspektive, multikulturalizam pretpostavlja matricu političkih načela, institucija i normi koje su središnje za liberalnu demokraciju.¹⁸ Tu je riječ o političkom okviru (»zagaranirana prava i slobode«) koji omogućava proces institucionalizacije multikulturalizma. Jasno, postoji niz ideoloških koncepata za izgradnju političkog okvira potrebnog za institucionalizaciju politike multikulturalizma, a riječ je, primjerice, o liberalnom multikulturalizmu

4

Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford 1995., str. 24.

5

Usp. Evelyn Kallen, »Multiculturalism: Ideology, Policy and Reality«, *Journal of Canadian studies* 17 (1982) 1, str. 51–63, doi: <https://doi.org/10.3138/jcs.17.1.51>.

6

Nathan Glazer. *We Are All Multiculturalists Now*, Harvard University Press, Cambridge 1998., str. 51.

7

Tariq Modood, *Multiculturalism*, Polity Press, Cambridge 2013., str. 13.

8

W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, str. 18.

9

Ibid.

10

Rita Chin, *The Crisis of Multiculturalism in Europe: A History*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey 2017., str. 17.

11

Moto Europske unije dostupan je na: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/motto_en (pristupljeno 22. 6. 2019.).

12

Više u R. Chin, *The Crisis of Multiculturalism in Europe*.

13

Ibid., str. 21.

14

Lisbeth Aggestam, Christopher Hill, »The Challenge of Multiculturalism in European Foreign Policy Source«, *Ethical Power Europe* 84 (2008) 1, str. 97–114, ovdje str. 99, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00691.x>.

15

Ibid.

16

T. Modood, *Multiculturalism*, str. 6.

17

Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Harvard University Press, Cambridge 2000., str. 200.

18

T. Modood, *Multiculturalism*, str. 7.

(Kymlicka), egalitarnom multikulturalizmu (Barry),¹⁹ dijaloškom multikulturalizmu (Parekh) itd. Unatoč raznolikosti pristupa, politika multikulturalizma uvijek je integracijska politika. Za razliku od drugih integracijskih politika, kao što su asimilacija, individualna integracija i kozmopolitizam, politika je multikulturalizma nastojanje da se postojeće kulturološke razlike institucionaliziraju na način da im se odredi mjesto, prava i položaj u društvu. Riječ je, dakle, o javnoj politici neke države koja je oblikovana s ciljem da unatoč etničkoj raznolikosti ustroji nacionalno jedinstvo.²⁰ Ipak, razlikuje se multikulturalizam od ostalih oblika integracije i zbog toga što multikulturalizam prepoznaje grupe, a ne individue – i to na razini identiteta, udruženja, pripadanja, ponašanja, kulture, religijske prakse itd.²¹ S obzirom na pristup manjinskim skupinama možemo razlikovati nekoliko politika multikulturalizma: politika identiteta (Parekh), politika razlike (Young),²² politika priznanja (Taylor),²³ politički liberalizam (Rawls, Habermas) itd.

Unatoč stalnom prilivu imigranata, većina europskih zemalja još je uvijek homogena i to u visokom postotku od 85 %. Ta homogenost, kako navodi Kraus, nije prirodna, već je posljedica političkih procesa koji su u Europskoj uniji, i u Europi općenito, usko povezani s pojmom nacionalne države.²⁴ Ta navezanost politike na nacionalu državu može poslužiti i kao objašnjenje zašto su neke članice Europske unije bile donekle zatvorene prema multikulturalizmu kao službenoj politici integracije imigranata. Njihov pristup multikulturalizmu razlikuje se s obzirom na njihovu prošlost, način uspostavljanja nacionalne države, pojam građanina itd.²⁵ Aggestam i Hill navode nekoliko integracijskih modela koji služe kao podloga za oblikovanje politika multikulturalizma u članicama Europske unije. Prvi je klasični asimilacijski model, koji se opire multikulturalizmu kao veličanju različitosti zbog opasnosti od nagrizanja solidarnosti unutar države. Zatim govore o priznanju i poštivanju prava manjina, ali ne na individualnoj, nego na kolektivnoj razini. U tom se konceptu razlike shvaćaju kao trajno, a ne privremeno stanje.²⁶ On najbliže odgovara multikulturalizmu jer kulturu doživljava kao statičnu, a ne dinamičnu, za razliku od interkulturalizma i transkulturalizma. Treći je model klasično europski (npr. Austrija i Njemačka), gdje se imigrant shvaća kao *guestworker* odnosno *Gastarbeiter*.

Europski model *privremenih imigranata*, odnosno *privremenih radnika*, koji su u europske države dolazili kao potrebna radna snaga 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća, nije, kako navodi Malik, prepoznavao zahtjeve za kulturnom jednakošću. S obzirom na to da su oni prvenstveno bili ekonomski imigranti, prihvaćali su bez većih problema model asimilacije tražeći jednaka politička, ali ne i kulturna prava.²⁷ Zahtjevi za javnim priznavanjem kulturnih identiteta manjinskih (etničkih) skupina javljaju se kao posljedica uvođenja ideje multikulturalnih politika u politički diskurs Zapada.²⁸ Međutim, veliki dio zemlja članica Europske unije (pogotovo tzv. stare članice) uopće, pravno gledajući, nisu poznavale koncept (etničkih) manjina. Dugo se vremena smatralo da su prava građana zagwarantirana *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*²⁹ te *Deklaracijom o ljudskim pravima* pa da posebna manjinska prava nije potrebno isticati. Pojedine države članice uopće u svojim ustavima ne prepoznaju prava manjina (npr. Francuska). Situacija se donekle promijenila nakon 1993. kada su doneseni *Copenhagen Accession Criteria* koji su postavili uvjete zaštite manjinskih prava.³⁰

Smrt multikulturalizma u Europskoj uniji

Unatoč tome što, kako se čini, politika multikulturalizma nikada nije zaživjela kao politički standard, odnosno što nije institucionalizirana u zemljama Europske unije, vodeći političari Njemačke (Angela Merkel), Velike Britanije (David Cameron) i Francuske (Nicolas Sarkozy) u razdoblju su 2010. – 2011. godine gotovo pa jednoglasno izjavili da multikulturalizam u njihovim državama nije uspio. Osim što su izjave bile vremenski sinkronizirane, one su i sadržajno bile izrazito slične jer su bile usmjerene prema određenim manjinskim skupinama. Tadašnji britanski premijer Cameron u svom je govoru optužio muslimansku zajednicu za propast multikulturalizma,³¹ dok je njemačka kancelarka Merkel izjavila kako multikulturalizam u Njemačkoj nije uspio jer se ljudi iz drugih kultura, kao npr. turske ili arapske, nisu uspjeli integrirati.³² Mirnijom retorikom, tadašnji francuski predsjednik Sarkozy svoju je izjavu potkrijepio riječima kako je francuska javna politika već duže vrijeme previše usmjerena na kulture onih koji se u Francusku useljavaju, a premalo na domaću kulturu.³³

19

Usp. Brian Barry, *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma*, prev. Lovorka Cesarec et al., Jesenski i Turk, Zagreb 2006.

20

E. Kallen, »Multiculturalism«.

21

T. Modood, *Multiculturalism*, str. 46.

22

Iris Marion Young, *Pravednost i politika razlike*, prev. Tamara Slišković, Jesenski i Turk, Zagreb 2005.

23

Charles Taylor, *Multiculturalism and "The Politics of Recognition": An Essay with Commentary*, Princeton University Press, Princeton 1992.

24

Peter A. Kraus, »Cultural Pluralism and European PolitBuilding«, *Journal of Common Market Studies* 41 (2003) 3, str. 665–686, ovdje str. 671, doi: <https://doi.org/10.1111/1468-5965.0044>.

25

L. Aggestam, C. Hill, »The Challenge of Multiculturalism in European Foreign Policy Source«, str. 103.

26

Ibid., str. 104.

27

K. Malik, *Multiculturalism and Its Discontents*, str. 42.

28

Ibid., str. 43.

29

European Court of Human Rights – Council of Europe, *European Convention on Human Rights*. Dostupno na: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (pristupljeno 21. 6. 2019.).

30

»Accession Criteria (Copenhagen Criteria)«, u: *Eur-Lex – Glossary of Terms*. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_criteria_copenhagen.html (pristupljeno 20. 8. 2019.). Problem je i dalje prisutan jer je riječ o kriterijima koji moraju biti zadovoljeni od strane novih članica Europske unije, odnosno u procesu pristupanja Europskoj uniji, dok se na stare članice odnosi izuzetno paušalno.

31

»State multiculturalism has failed, says David Cameron«, *BBC News* (5. 2. 2011.). Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-12371994> (pristupljeno 23. 6. 2019.); Ted Cante, *Interculturalism: The New Era of Cohesion and Diversity*, Palgrave Macmillan, London 2012., str. 53–54.

32

Matthew Weaver and agencies, »Angela Merkel: 'German multiculturalism has utterly failed'«, *The Guardian* (17. 10. 2010.). Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed> (pristupljeno 22. 6. 2019.)

33

Carlos Alberto Torres, »Is Multiculturalism Dead?«, *Huffpost* (10. 4. 2013.). Dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/carlos-alberto-torres/is-multiculturalism-dead-b_2641808.html (pristupljeno 20. 8. 2019.).

Medijske su izjave zadobile i svoju službenu potvrdu u dokumentu *Living Together*³⁴ koji je 2011. godine objavilo Vijeće Europe.

»Mi smo, naravno, izrazito svjesni ove rasprave, ali nalazimo da je termin ‘multikulturalizam’ korišten na toliko različitih načina, značeći različite stvari različitim ljudima te u različitim državama – je li ideologija? skup politika [*policy*]? Društvena stvarnost? – da na kraju više zbunjuje, nego što razjašnjava. Stoga smo odlučili izbjegavati taj termin i umjesto toga se usmjeriti na utvrđivanje politika i pristupa koji će omogućiti europskim društvima povezivati raznolikost i slobodu.«³⁵

Ovakve izjave nisu novina u teorijskom diskursu Zapadne Europe, štoviše, po jednom broju autora, multikulturalizam je već odavno stvar prošlosti u politici, odnosno vrijedi stav da je mrtav.³⁶ Međutim, kada takav stav dobije i javnu političku potvrdu koja sadržava i diskriminirajuće elemente, onda to ima posve drugačiju dimenziju. S obzirom na to da je Velika Britanija u procesu *Brexita*, u ovom ćemo radu analizirati potencijalne razloge odbacivanja multikulturalizma u Francuskoj i Njemačkoj.

Iako su se kao razlozi odbacivanja multikulturalizma navodili mnogo više ekonomski (preopterećenosti socijalne države),³⁷ a manje ideološki razlozi (osim u Francuskoj koja zagovara strogi sekularizam), valjalo bi preispitati i političku podlogu neuspjeha multikulturalizma u članicama Europske unije. U tom ćemo se kontekstu usmjeriti na europski koncept nacionalne države i pokušati ustanoviti kakav je potencijalni odnos između europske nacionalne države i politike multikulturalizma.

Europa je bez sumnje rodonadžnica nacionalne države i nacionalna država bitna je odrednica europskog identiteta. U Europi možemo razlikovati etničke i građanske nacije. Njemačka predstavlja model etničke nacije. Taj se model zasniva na stavu da su prije nego što se razvila ideja nacije već postojale etničke skupine.³⁸ Radi se o modelu koji je poznat i kao primordijalistički, odnosno koji se zasniva na ideji etniciteta ili *zajednice krvi i porijekla*. Prema R. Brubakeru, u Njemačkoj je nacionalizam postojao i prije nastanka države. Etničke nacije homogene su i teško propusne, odnosno posve zatvorene prema drugim nacijama ili etnicitetima. Imigranti koji su dolazili u Njemačku prvenstveno su dolazili kao privremeni radnici (*Gastarbeiter*) iz područja bivše Jugoslavije i iz Turske, a na snazi je sve do 1999. bio *ius sanguinis*. Danas je mogućnost dobivanja državljanstva jednostavnija, ali još uvijek postoje određene etničke skupine (npr. Turci) koje i dalje ostaju izvan dosega državljanstva.³⁹ Etnički nacionalizam, navodi Habermas, nije otvoren za druge i drugačije kulture, ali nije otvoren ni za procese asimilacije jer se koncept nacionalne pripadnosti zasniva na dubljim i fluidnim elementima koji se ne mogu zakonskim putem regulirati. Tu je riječ o prirođenoj nacionalnosti.⁴⁰ Njemačko društvo se i dalje shvaća kao mono-nacionalno i mono-kulturno unatoč velikom broju imigrantskog stanovništva prisutnog u zemlji već nekoliko desetljeća.⁴¹

S druge strane, Francuska predstavlja model građanske nacije. Građanska ili republikanska nacija svoj identitet ne pronalazi u etničko-kulturnim zajedničkim obilježjima, nego u praksi i aktivizmu građana koji koriste svoja demokratska prava.⁴² Habermas⁴³ govori o stečenom nacionalizmu, a R. Brubaker⁴⁴ navodi kako se nacionalizam u Francuskoj pojavio tek nakon formiranja države. Gellner, stoga, i govori o nacionalizmu kao modernom fenomenu koji samo koristi elemente iz prednacionalističkog svijeta (kulturu, povijest, nasljeđe) da bi formirao novu političku jedinicu.⁴⁵ Takva politička jedinica postiže homogenost dodjeljivanjem jednakih političkih prava i definiranjem

statusa građana. Jednostavnije rečeno, Francuzi su prvo odredili što znači biti Francuz, a onda su postali Francuzi. Na prvi pogled izgleda kao da Francuska svojim političkim nacionalizmom osigurava prostor za realizaciju multikulturalizma. Međutim, francuska politika uopće ne prepoznaje etničke manjine i ne dopušta im političko prepoznavanje unutar svojih granica. Pojedince, dakle, uopće ne doživljava kao pripadnike manjinskih skupina, nego isključivo kao individue s njihovima pravima i slobodama.

Multikulturalizam kao metapolitika, više ili manje, uspješno funkcionira u državama koje imaju prvenstveno politički oformljenu naciju. Politički oformljena nacija izgrađena je na zajedničkoj političkoj kulturi koja služi kao tzv. kišobran svim ostalim kulturama (kao npr. Sjedinjene Američke Države i Kanada). Tu je ideju izložio i Rawls u svom *Političkom liberalizmu*, gdje navodi da u liberalno-demokratskom društvu kao što je to društvo Sjedinjenih Američkih Država postoje političke vrijednosti koje osiguravaju reflektivni ekvilibrij, odnosno preklapajući konsenzus oko političkih načela s kojima se svi građani mogu složiti. Što je najvažnije, slaganje se odvija s pozicije vlastite kulture.⁴⁶ Međutim, u Europi je situacija ponešto drugačija. Ideja nacije, neovisno o tome je li riječ o etničkoj ili građanskoj naciji (primordijalistička ili modernistička koncepcija), u sebi sadržava elemente etniciteta jer su sve temeljene na zajedničkom jeziku, povijesti, političkoj mitologiji itd.⁴⁷

Odnosi između kulturne i nacionalne pripadnosti u zemljama članicama Europske unije duboko su isprepleteni te se takvi odražavaju na politički identi-

34

Council of Europe, *Living together. Combining diversity and freedom in 21st-century Europe. Report of the Group of Eminent Persons of the Council of Europe*. Dostupno na: <http://www.coe.int/t/dg4/highereducation/2011/KYIV%20WEBSITE/Report%20on%20diversity.pdf> (pristupljeno 2. 2. 2020.).

35

Ibid.

36

Vidi T. Modood, *Multiculturalism*, str. 145, za popis autora.

37

OECD, European Union, *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*, OECD Publishing, Pariz 2015., doi: <https://doi.org/10.1787/9789264234024-en>.

38

Walker Connor, »Ethnic nationalism as a political force«, *World Affairs* 133 (1970) 2, str. 91–97, ovdje str. 93.

39

K. Malik, *Multiculturalism and Its Discontents*, str. 52.

40

Jürgen Habermas, »Državljanstvo i nacionalni identitet«, prev. Tihomir Engler, *Filozofska istraživanja* 40 (1991) 1, str. 137–157, ovdje str. 140.

41

Usp. Tariq Modood, Anna Triandafyllidou, Ricard Zapata-Barrero, »European challenges to multicultural citizenship: Muslims, secularism and beyond«, u: Tariq Modood (ur.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*, Routledge, London – New York 2010., str. 1–23.

42

J. Habermas, »Državljanstvo i nacionalni identitet«, str. 139.

43

Ibid., str. 149.

44

Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge 1992.

45

Više o tome u: Željko Pavić, Marina Đukić, Mirta Bijuković Maršić, »Europski identitet: mediji i kultura«, *Media, Culture and Public Relations* 7 (2016) 2, str. 216–227.

46

Više o tome vidi u: J. Rawls, *Politički liberalizam*.

47

Ž. Pavić, M. Đukić, M. Bijuković Maršić, »Europski identitet: mediji i kultura«, str. 2017.

tet. Zbog nemogućnosti da zadobiju građanski identitet, s obzirom na to da je on najčešće usko povezan s etničkim identitetom, određene skupine pojedinaца ostaju društveno i politički izolirane. Kao posljedica svih tih pretpostavki i okolnosti, u državama Europske unije stvorene su paralelne zajednice jer se proces (barem) građanske integracije nije provodio. Promoviranje, a ne institucionaliziranje, multikulturalne politike dovelo je do jačanja etničkih skupina, a sve je dovelo do stvaranja fragmentiranog društva.⁴⁸ To je potvrđeno i Parekhovom tvrdnjom da npr. Velika Britanija nije nacionalna država, nego zajednica zajednica.

Po Cantleovu mišljenju, referenca se o neuspjehu multikulturalizma i temelji na percepciji kako upravo »politika« multikulturalizma nije uspjela ponuditi adekvatan odgovor na promjene »sastava« unutar društva.⁴⁹ Navedenim je stavovima svakako pridonijelo i to da »politika« nije uspjela osigurati pravično, stabilno i harmonično društvo. Navedena kritika ima objektivne i subjektivne pokazatelje. Subjektivni se pokazatelji očituju u niskoj razini povjerenja prema različitostima, dok objektivni ukazuju na značajnu razinu nejednakosti, rasizma i tenzija unutar nacionalne zajednice,⁵⁰ ali i na jačanje radikalno-desnih političkih opcija koje se protive imigracijama (anti-imigrantske stranke), zagovaraju ukidanje liberalne demokracije i razvijanje kršćanske demokracije (Orban),⁵¹ odnosno iliberalne demokracije.

Multikulturalizam na Mediteranu

Teza o *smrti* multikulturalizma pojavila se upravo onda kada se činilo da je kulturni pluralizam na vrhuncu, s obzirom na globalizaciju, migracije, komunikaciju itd. Čini se kao da je upravo taj vrhunac bio okidač za pokretanje vala anti-multikulturalizma. Anti-multikulturalisti smatraju da multikulturalizam izaziva njihovu kulturu te da dovodi u pitanje tradicionalnu dominaciju određene kulture.⁵² Poraz multikulturalizma u Europska uniji dodatno je opterećen valovima imigranata koji su u najvećoj mjeri muslimanskog porijekla te koji na sve moguće načine pokušavaju doći u zemlje Europske unije. Na tom ih putu prati, više ili manje sretno, Mediteran.⁵³

Osim što je Mediteran jedna od ruta na putu do Europske unije, on svojim sjevernim dijelom grli južne granice Europske unije. Mediteran je tako njezin dio, a s obzirom na to da se multikulturalizam na njegovom prostoru uvijek uzimao kao činjenica, potrebno je analizirati u kojoj će mjeri odbacivanje multikulturalizma od strane Europske unije utjecati na relacije prema Mediteranu, u svoj njegovoj složenosti.

Prije nego što krenemo u analizu odnosa između Europske unije i Mediterana u kontekstu multikulturalizma, potrebno je pojasniti što bi to bio Mediteran. Definiranje Mediterana nije jednoznačno, a nije ni jednostavno, ni u kakvom pogledu, ni geografskom, ni kulturološkom, ni političkom, ni antropološkom. Dok se granica istoka i zapada sinkronično smjenjuje, granica sjevera i juga, iako se i ona dovodi u pitanje, seže negdje preko Mediterana.⁵⁴ Mediteran, odnosno Sredozemno more, po Hegelu je središte i srce (Starog) Svijeta:

»Sredozemno more jest srce Staroga Svijeta, jer je to more ono što ga uvjetuje i oživljava. Bez njega se ne bi mogla predočiti svjetska povijest, ona bi bez njega bila ono što bi bio stari Rim ili Atena bez foruma gdje se sve sastajalo.«⁵⁵

Također s pravom možemo postaviti pitanja o pojmu, obilježjima, a konačno i o postojanju Mediterana. Herzfeld navodi da je sam Mediteran činjenica, ali i

da treba napomenuti kako je i »svaka činjenica uvijek rezultat konstrukcije«. ⁵⁶ Tvrdnja da Mediteran postoji zapravo puno više stvara činjenice o sebi, nego što ih pretpostavlja. ⁵⁷ Ipak, o regiji svijeta koju imenujemo Mediteranom nešto činjenično ipak znamo. Mediteran je izvorište triju monoteističkih religija, velikog broja naroda i kultura te susret triju kontinenata – Azije, Afrike i Europe. Može se sa sigurnošću reći da čitava Zapadna civilizacija vuče svoje korijene s Mediterana.

Mediteran zapravo postoji na isti način na koji postoji bilo koje drugo geografski, ali i kulturološki, povijesno determinirano područje (npr. Balkan ili Skandinavija). Međutim, isto pitanje možemo postaviti i za bilo koju nacionalnu državu, na što ćemo dobiti vrlo slične odgovore, s jednom ključnom razlikom. Nacionalne su države svoju povijest, kulturu, geografiju institucionalizirale, politički oblikovale i granično zaštitile, dok područja kao što su Balkan, Skandinavija ili Mediteran to nisu učinila, odnosno sebe nisu odredila kao političke entitete. Stoga ona, možemo reći, i dalje ostaju mjesta nerazumijevanja, odnosno različitih interpretacija.

Fernand Braudel posvetio je veliki dio svoga života istražujući povijest i sadašnjost Mediterana. Za njega je Sredozemlje u najmanju ruku dvojako: more i kopno. Sredozemno more kao morska masa te planinski poluotoci i ravnice danas imenovani kao Italija, Balkanski poluotok, Mala Azija, Sjeverna Afrika i Iberski poluotok. ⁵⁸ To je geografsko određenje Mediterana. Geografske granice nisu upisane i dogovorene granice, iako su možda stvarnije od umjetno stvorenih nacionalnih granica. Više ili manje stvarne geografske granice (planine, rijeke, mora) Mediterana sijeku nacionalne države. Jug Italije i jug Hrvatske spadaju pod Mediteran i geografski i diskurzivno, a jug Francuske,

48

K. Malik, *Multiculturalism and Its Discontents*, str. 56.

49

T. Cante, *Interculturalism*, str. 53.

50

Ibid.

51

Daniel Boffey, »Orbán claims Hungary is last bastion against »Islamisation' of Europe«, *The Guardian* (18. 2. 2018.). Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2018/feb/18/orban-claims-hungary-is-last-bastion-against-islamisation-of-europe> (pristupljeno 22. 10. 2019.).

52

Jack David Eller, »Anti-Anti-Multiculturalism«, *American Anthropologist* 99 (1997) 2, str. 249–256, ovdje str. 254, doi: <https://doi.org/10.1525/aa.1997.99.2.249>.

53

UNHCR, »Mediterranean Situation«, *Operational Portal – Refugee Situations*. Dostupno na: <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean> (pristupljeno 22. 10. 2019.). Prema UNHCR-u, u 2018. godini 141 472 osoba

prešlo je Mediteran s ciljem da se domogne Europske unije, a na Mediteranu je u 2018. godini život izgubilo 2227 osoba.

54

Peregrine Horden, Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Wiley-Blackwell, Oxford 2000., str. 18.

55

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija povijesti*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2017., str. 75.

56

Michael Herzfeld, »Practical Mediterraneanism. Excuse for Everything, from Epistemology to Eating«, u: William V. Harris (ur.), *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford 2005., str. 45–63, ovdje str. 50.

57

Ibid., str. 50.

58

Fernand Braudel, *Mediterranean & the Mediterranean World in the Age of Philip*, University of California Press, Berkeley 1997., str. 25.

koji geografski pripada Mediteranu, mnogo više od npr. Portugala, diskurzivno se ne želi poistovjetiti s Mediteranom.⁵⁹

Driessen navodi kako nije potrebno tražiti bit odnosno esenciju Mediterana da bi se dokazalo ili pokazalo što znači mediteranska kultura upravo zato što je on sam po sebi kulturna realnost.⁶⁰ Naravno, nije postignut sporazum oko toga što daje mediteranskoj antropologiji vjerodostojnost, odnosno postoji li nešto što je čini diskretnim i koherentnim subjektom istraživanja.⁶¹ Ipak, istraživanja o Mediteranu nisu zbog toga posustala, već su godinama postajala prava industrija i to ne samo na Mediteranu nego i u engleskom govornom području te u geografskim područjima poput Japana i Finske.⁶² Kao da se u razdoblju globalizacije pokušavamo vratiti ishodištu svjetske (ili pak Zapadne) civilizacije, u onom lokalnom pronaći ono globalno. Upravo o tome piše i Herzfeld. On navodi kako je ideja o mediteranskom multikulturnom prostoru pretvorena u heurističku raspravu jer je to jedini način promišljanja globalizacije iz perspektive regionalizma i to na taj način da se na različitim razinama lokalnog kulturnog jedinstva vidi izvor otpora dominaciji nekolicine kultura i sila.⁶³ Zato istraživači, u duhu prevladavajuće krize identiteta (pogotovo na Zapadu), pristupaju temeljitom i znanstvenom istraživanju Mediterana.

Budući da živimo u svijetu koji nastoji sve normirati i odrediti, isti se proces traži i za Mediteran. U pokušaju da se daju ključne odrednice mediteranskog identiteta, upada se u isti problem kao i kod pokušaja definiranja europskog identiteta. Mediteranski je identitet fluidan, nedefiniran i posve neinstitucionaliziran, ali, najčešće, jasan onome kome mu pripada. Bilo kao sredstvo identifikacije s »drugim«, bilo kao sredstvo razlikovanja od »drugih« koji mu ne pripadaju. *Mi*, koji živimo na Mediteranu, činjeničnost Mediterana ne dovodimo u pitanje jer nas ona, iako fluidna, ipak determinira. Herzfeld zato i postavlja pitanje: što je to *mediteranska svjesnost*, odnosno zašto je bitno biti Mediteranac ili druge odrediti kao takve?⁶⁴ U odgovoru na postavljeno pitanje autor navodi kako, bez obzira je li riječ o akademskoj ili političkoj razini, određivanje sebe kao Mediteranca znači uključivanje ili determiniranje sebe u globalnoj hijerarhiji vrijednosti,⁶⁵ neovisno o tome je li riječ o vrijednostima kao što su ponos i sram ili o lijepljenju etiketa kako je Sredozemno more *more korupcije*,⁶⁶ odnosno kako je Mediteran tradicionalno zona terorističkih država, mafije i amoralnih obitelji.⁶⁷ Kao primjer navodi se stereotip: »kada Roman (Talijan koji živi na jugu Italiji) želi opravdati zašto ne čini ništa, onda je to zato što je Mediteranac, a kada želi opravdati svoj temperament jer je nešto učinio, onda je opet riječ o Mediteranu kao uzročniku«. ⁶⁸ Na isti se način opisuje i Dalmatince.

David Abulafia piše kako je izuzetno primamljivo reduciranje povijesti Mediterana na nekoliko zajedničkih karakteristika ili definiranje mediteranskog identiteta ili fenomena *mediteranizma* te pokušaja objašnjenja kako je određeni fizički okoliš oblikovao ljudsko iskustvo. Ta potraga za temeljnim jedinstvom Mediterana zapravo proizlazi iz potpunog nerazumijevanja što Mediteran zapravo jest i što znači za ljude koji su se tu kroz stoljeća naseljavali.⁶⁹ Dimenzija *ujedinjeni u različitosti* na mediteranskom je području prisutnija i dokumentarnija, nego igdje na svijetu.⁷⁰ Kao koncept pačvorka, razlike se na Mediteranu trebaju uzimati hibridno.⁷¹ Umjesto da na njemu tražimo »istost«, trebali bismo primjećivati različitosti i to upravo one koje proizvode ljudi (etnički, jezično, politički).⁷² Stoga Mediteran, možemo reći, u sebi sadržava sva obilježja multikulturalizma odnosno multikulturalnosti kao živućeg iskustva različitosti, štoviše, može se govoriti o pluralizmu mediteranskih kultura.

Riječ je o »mnogostrukosti perspektiva« koja traži da vidimo svijet u »svoj njegovoj složenosti«. ⁷³ Ako već govorimo o mediteranskom identitetu, onda trebamo naglasiti kako je riječ o višeslojnom identitetu koji nije ni statičan ni unificiran. Razlog je tome kultura Mediterana koja je multikulturalna. Za tu kulturu možemo reći i da je dijeleća kultura. Kao i svako drugo društvo, tako i multikulturalno društvo treba jednu široku dijeleću kulturu da bi se održalo. S obzirom na to da uključuje različite kulture, dijeleća kultura može izrasti iz njihove interakcije. ⁷⁴

Dijeleća kultura stvara prostor za dijeleće identitete (pa mi na Mediteranu možemo biti i Mediteranci i Europljani). Po Herzfeldovu mišljenju, domaći ljudi koriste ideju dijelećeg mediteranskog identiteta kao mogućnost prakticanja kulturnih izbora koji se odvijaju paralelno s drugim kulturama te kao mogućnost iskazivanja vlastitih lokalnih i regionalnih kultura koje nisu uvijek prihvatljive ili pak dostupne zbog, kako autor navodi, despotskih odnosa prema njima. ⁷⁵

Od Mediterana do Europske unije i natrag – zaključak

Odnos Mediterana i Europske unije u kontekstu neuspjeha multikulturalizma unutar država članica možemo kategorizirati kroz već dvije spomenute dimenzije multikulturalizma: multikulturalizma odnosno multikulturalnosti kao živućeg iskustva različitosti i multikulturalizma kao političke doktrine. Te

59

M. Herzfeld, »Practical Mediterraneanism«, str. 60.

60

Henk Driessen, »Pre- and Post-Braudelian Conceptions of the Mediterranean Area: The Puzzle of Boundaries«, *Narodna umjetnost* 36 (1999) 1, str. 53–63, ovdje str. 59.

61

P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea*, str. 485.

62

David Abulafia, »Mediterranean history as global history«, *History and Theory* 50 (2011) 2, str. 220–228, ovdje str. 220, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2011.00579.x>.

63

M. Herzfeld, »Practical Mediterraneanism«, str. 58.

64

Ibid., str. 51.

65

Ibid., str. 52.

66

Više o tome u: P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea*.

67

M. Herzfeld, »Practical Mediterraneanism«, str. 60.

68

Ibid.

69

D. Abulafia, »Mediterranean history as global history«, str. 221–222.

70

P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea*, str. 9–26.

71

Thomas Hauschild, Martin Zillinger, Sina Lucia Kottman, »Syncretism in the Mediterranean: Universalism, Cultural Relativism and the Issue of the Mediterranean as a Cultural Area«, *History and Anthropology* 18 (2007) 3, str. 309–332, ovdje str. 312, doi: <https://doi.org/10.1080/02757200701469709>.

72

D. Abulafia, »Mediterranean history as global history«, str. 222.

73

J. D. Eller, »Anti-Anti-Multiculturalism«, str. 253.

74

B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism*.

75

M. Herzfeld, »Practical Mediterraneanism«, str. 57.

dvije dimenzije zapravo otvaraju prostor za pozicioniranje određenih dihotomija koje nam također mogu pomoći u pojašnjenju odnosa između Mediterana i Europske unije: političko – nepolitičko; institucionalno – neinstitucionalno; (nad)nacionalno – prednacionalno; strukturirano – nestrukturirano itd. Analizu složenih odnosa između Mediterana i Europske unije možemo započeti nespomenutom, ali dobro poznatom dihotomijom – povijest/priroda – koja nam može olakšati razumijevanje ostalih dihotomija.

O sukobu između povijesti i prirode piše A. Camus i u svom stilu navodi:

»Pravi sukob ovoga stoljeća nije toliko između njemačkih ideologija povijesti i kršćanske politike [...] koliko između njemačkih snova i sredozemne tradicije, [...] između povijesti i prirode.«⁷⁶

Takav je pristup u skladu s uvriježenim stavom kako je Mediteran izgubio na svojoj važnosti onda kada je povijesna misao pobijedila prirodu. Teorijski se tragovi takvih ideja mogu pronaći kod Hegela koji pojavu moderne povezuje uz germanski i kršćanski svijet, odnosno primjećuje kako povijest pokazuje da je arapsko osvajanje sjevera Afrike i istoka Europe protjeralo Europu s Mediterana.⁷⁷

Unatoč povijesnim mijenama, Mediteran je i dalje usko vezan uz Europu. Zajedno sa svojom nedefiniranom, ali dohvatljivom kulturom, on služi Europi, a pogotovo političkoj Europi i pogotovo danas. Driessen navodi kako Europa, odnosno preciznije govoreći Europska unija, pojam *Mediteran* koristi kao oznaku suprotnosti u odnosu na arapski svijet.⁷⁸ Kroz povijest nam se pokazuje kako je sjeverni dio Mediterana bio pod utjecajem Zapadne Europe, dok se južni dio Mediterana definirao kao *orijentalni dio*.⁷⁹ S obzirom na to da južna granica Europske unije prolazi Mediteranom, postoji razlikovanje *euro-mediteranskog identiteta* i *arapsko-mediteranskog identiteta*.⁸⁰ Tu se, uz postojeći kulturološki, politički, ekonomski, moralni i ideološki jaz, pojavio i demografski.

S jedne strane Mediterana, imamo Europsku uniju sa svojim političko-kulturnim dosezima u obliku demokracije, slobode, sekularizma, a s druge strane, imamo represiju, fanatizme (nacionalne i religijske) i neuspjele pokušaje demokratizacije. Produbljivanje mediteranske podijele usko je povezano s procesima dublje integracije Europske unije te shodno tome napuštanju strogih granica unutar sebe i jačanju vanjskih granica. Međutim, upravo te vanjske granice presijecaju Mediteran na pola.⁸¹

U pogledu spomenutih dihotomija, Mediteran možemo dodatno opisivati i oznakama kao što su: nepolitičko, neinstitucionalno, prednacionalno, nestrukturirano. Mediteran se, s obzirom na to da nije politički subjekt, da nije institucionaliziran, da nije nacionalno oblikovan kao jedinstvena zajednica i da nema struktura, mnogo jednostavnije nosi sa sveprisutnom multikulturalnošću. Teoretičari i znanstvenici i dalje tragaju za definiranjem i identificiranjem Mediterana i mediteranskog identiteta, ali ga njihovi uspjesi ili neuspjesi ne determiniraju.

Kada govorimo o Europskoj uniji, situacija je drugačija. Europska unija u sebi sadržava: političko, institucionalno, (nad)nacionalno, strukturirano. Europska unija, osim što je povijesna struktura, ujedno je sebe definirala i kao politički subjekt. Za političku je strukturu prepoznavanje vlastitog identiteta ključno zbog političkih procesa koji traže identifikaciju, jednakost, solidarnost itd. Povijesno gledajući, možda je Mediteran i bio prvi, i vremenski i kulturološki, ali Europa se u povijesnim mijenama donekle uobličila, strukturirala, institucionalizirala, nacionalizirala i posljedično politizirala kao Europska unija.

Međutim, zbog svoje složenosti, i kulturološke i povijesne i političke, još uvijek nije pronašla način definiranja vlastite posebnosti, odnosno vlastitog identiteta.

»Europa se rastvara čim želimo misliti jasno i razgovijetno, ona se drobi kad želimo prepoznati njezino jedinstvo [...] Pojam Europe mora počivati na višestrukoj i punoj složenosti. Europa je zemljopisni pojam bez granica s Azijom i historijski pojam promjenjivih granica. Europa je jedinstvena u svojoj mnogostрукosti i preko nje. Upravo interakcija između naroda, kultura, klasa i država čini njezino jedinstvo, samo po sebi pluralističko i proturječno.«⁸²

U pokušaju da sebe odredi kao subjekta povijesti, Europa je postavila granice i učinila se (napokon) političkim entitetom, odnosno onim što danas nazivamo Europskom unijom. Na tom tragu Europska unija samo sebe smatra isključivo Europom, dok su svi ostali *Drugi*. Ipak, unatoč definiranju sebe kao (političkog) subjekta, njezin je kulturni identitet još uvijek ostao nedorečen. Možda se i tu krije razloga odbacivanja multikulturalizma u Europskoj uniji. Pokušavajući ponuditi odgovor tko je, već su došli oni Drugi za koje Europa pretpostavlja da nisu njeni, ali su doveli u pitanje odgovor na pitanje tko je ona. Odnosno, kako Derrida navodi, svaka je rasprava o identitetu zapravo rasprava o Drugome.⁸³

»Neki ostaju zbunjeni pred još uvijek postojanom europskom dvosmislenošću dvostrukog europskog identiteta, humanističkim i kolonizatorskim, civilizirajućim i tlačiteljskim, i ne znaju hoće li europska konstrukcija favorizirati jedno ili drugo.«⁸⁴

Živučie iskustvo različitosti ukazuje nam na to da kultura multikulturalizma nije holistička, već podrazumijeva supkulture, kulturne fragmente, megakulture, metakulture, kulture u nastajanju te sve ostale kulturne elemente koji nisu kultura po sebi, ali čine kulturu pluralnom (životni stilovi, ideologije itd.).⁸⁵ Iz uvida da se kultura artikulira na nekoliko razina postaje nam jasan i pluralizam mediteranskih kultura. Kultura je sadržana i u mitovima, ritualima, navadama, simbolima, šalama, stilu života. Na drugačiji se način kultura artikulira u jeziku, u umjetnosti, u muzici, u usmenoj i pisanoj književnosti, u moralnom životu, preko normi i pravila koja uređuju svakodnevni život.⁸⁶ Osim toga, kulture nikada nisu postignuće jedne zajednice, već su uvijek re-

76

Albert Camus, *Pobunjeni čovjek*, prev. Zvonimir Mrkonjić, Matica hrvatska, Zagreb 2011., str. 330–331.

77

Edgar Morin, *Misliti Europu*, prev. Melita Svetl, Durieux, Zagreb 1995., str. 43.

78

H. Driessen, »Pre- and Post-Braudelian Conceptions of the Mediterranean Area«, str. 55.

79

Affaya Rim, »Unity and Diversity in Euro-Mediterranean Identities«, *International journal of Euro-Mediterranean studies* 2 (2009) 2, str. 187–200, ovdje str. 194.

80

Ibid.

81

H. Driessen, »Pre- and Post-Braudelian Conceptions of the Mediterranean Area«, str. 59.

82

E. Morin, *Misliti Europu*, str. 26.

83

Jacques Derrida, *Drugi smjer: sjećanje, odgovori i odgovornost*, prev. Srđan Rahelić, Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, Zagreb 1999.

84

E. Morin, *Misliti Europu*, str. 142.

85

J. D. Eller, »Anti-Anti-Multiculturalism«, str. 253.

86

B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism*, str. 143–144.

zultat različitih zajednica koje osiguravaju kontekst, oblikuju vjerovanja i prakse.

»U tom su smislu sve kulture multikulturne.«⁸⁷

Kako mediteranska, tako i europska.

Marita Brčić Kuljiš

The *Death* of Multiculturalism and the Life of the Mediterranean

Abstract

The failure of multiculturalism has been talked about for quite some time now. Moreover, the statements of leading European politicians have confirmed what was suspected. When this becomes the view of the member states of the community that advocates “equality in diversity” in its essential documents, it becomes worrying. As the antithesis to the failure, or death, of multiculturalism, we place the life of the Mediterranean for many reasons. The first reason is that multiculturalism is connected with the Mediterranean. The Mediterranean is multicultural in itself, and it is the root of cultural pluralism in Western Europe. The second reason is the Mediterranean route by which a large number of immigrants are trying to reach the European Union, in times when member states have declared the failure of multiculturalism. The relationship between the European Union and the Mediterranean is historically profoundly complex. Deeply connected and deeply separated. In this paper, we will touch only on a fraction of this complicated relationship.

Keywords

European Union, multiculturalism, multicultural, Mediterranean, death of multiculturalism, politics of multiculturalism